

Vladimir Krivošejev*Narodni muzej Valjevo*

vladimir.krivošejev@gmail.com

Smrt u Krčmaru: prilog kvantifikaciji žrtava pandemije španskog gripa 1918. godine*

Apstrakt: Pandemija španskog gripa je 1918. i 1919. godine zahvatila celu planetu, nezaobišavši ni civilno stanovništvo u okupiranoj Srbiji niti vojnike na Solunskom frontu. Iako je influenza odnela brojne žrtve, njen razvoj i posledice su u istoriografiji skoro potpuno zanemareni. Cilj rada je da prvo ukaže na tok epidemije a potom da primerom kvantifikacije žrtava registrovanih na teritoriji sedam sela parohije crkve u selu Krčmar kod Valjeva ukaže i na njenu pogubnost. Analiza upisa u Knjigu umrlih je ukazala da je za dva meseca trajanja epidemije umro 141 meštani (4,47% populacije), što je skoro jednako broju umrlih od svih mogućih uzroka tokom 33 meseca: u celoj 1917, prvih 9 meseci 1918. i celoj 1919. godini. Pored toga registrovan je i veći broj umrlih među ženskim delom populacije, ali se to može pripisati smanjenju broja muškaraca zbog prethodnih višegodišnjih ratnih okolnosti.

Ključne reči: epidemija 1918, pandemija, španski grip, španska groznica, influenza, Valjevo, Krčmar

Uvod

Za razliku od velike epidemije tri tifusa sa samog kraja 1914. i prve polovine 1915. godine, o naletu španske groznice 1918. godine, kao i o nekim drugim epidemijama iz ratnih i poratnih godina, danas se relativno malo zna, mada bi analogija s aktuelnim stanjem vezanim za pandemiju *COVID 19* mogla da

* Rad je nastao kao rezultat probuđenog interesovanja, u uslovima samoizolacije usled pandemije COV19, za temu epidemije španske groznice i započetog šireg istraživanja njenih posledica na teritoriji nekadašnjeg Valjevskog okruga. Autor se zahvaljuje na pomoći, podršci i savetima kolegama po interesovanju, članovima Sekcije za istoriju medicine Srpskog lekarskog društva: dr Miloradu Radusinu, dr Jeleni Jovanović – Simić, dr Aleksandru Nedoku i dr Zoranu Vaciću, kao i Aleksi Tomiću i Jeleni Vukčević na dostavljenim materijalima. Zahvalnost dugujemo i kolegini dr Biljani Đorđević na ustupljenom rukopisu sećanja njenog dede, umetniku Zoranu Mujbegoviću na izradi karte i mladim kolegama Alenu Radosavljeviću i Jeleni Krivošejev za pomoć pruženu pri analizi crkvenih knjiga umrlih. Zahvalnost dugujemo i redakciji i recenzentima EAP-a.

bude od velike koristi sa stanovišta različitih medicinskih i istoriografskih aspekata. Između ostalog, kompletniji odgovori na pitanja vezana za posledice takvih epidemija su od ključnog značaja i za razrešenje problema direktnih i indirektnih demografskih gubitaka stanovnika Srbije tokom Prvog svetskog rata (Jagodić 2015).

Jedan od tekstova pisanih na temu uticaja velike pandemije španske groznice u Srbiji je članak dr Milorada Dragića *Zdravstvene prilike u Beogradu za vreme okupacije u Prvom svetskom ratu i španski grip 1918–1919. godine* objavljen pre skoro 30 godina u dvotomnom delu *Etnomedicina*, štampanom u okviru edicije monografija Etnoantropoloških problema. Informacije o pandemiji španske groznice, odnosno španskog gripa, influence u Srbiji mogu se pronaći i u drugim radovima ali su oni veoma retki i imaju ili znatno šire istraživačke kontekste te težište ne postavljaju na problemima epidemije ili tretiraju vrlo usku teritoriju, tako da ne pružaju podatke o njenom razvoju, ukupnoj razmeri i posledicama.

U skladu sa navedenim činjenicama prvi cilj ovoga rada je da na jednom mestu sintetizuje informacije vezane za hronološki razvoj pandemije španskog gripa kako na teritoriji okupirane, a potom tek oslobođene Srbije tako i među srpskim vojnicima na Solunskom frontu i po njegovom proboju, kao i da na osnovu dostupnih izvora ukaže na teškoće koje je pošast izazvala. Drugi cilj rada je da prezentuje trenutno raspoložive informacije o broju stradalih od posledica pandemije u onim oblastima za koje ti podaci postoje a potom prikaže prve rezultate započetih istraživanja koja se odnose na smrtonosne posledice epidemije u valjevskom kraju, na primeru dovršenih analiza za sedam poddivčibarskih sela koja su gravitirala parohiji crkve u Krčmaru. Istraživanja su zasnovana na analizi crkvene knjige umrlih, uz trijažu po selima, starosnoj i polnoj strukturi, a uz osvrt na smrtnost u prethodnoj i narednoj godini.

Tri talasa pandemije španskog gripa

Na osnovu novijih istraživanja američkih autora, pandemija španskog gripa je tokom 1918–1919. godine zahvatila celu planetu. Smatra se da je oko pet stotina miliona ljudi, odnosno trećina svetske populacije iz tog vremena bilo obolelo a da je umrlo oko pedeset miliona. Ako su ove tvrdnje održive, od posledica pandemije je stradalo pet puta više ljudi nego od ratnih sukoba u Velikom ratu, a najugroženiji su bili oni na vrhuncu snage, stari između 20 i 40 godina. Kako je nedavno utvrđeno forenzičkim istraživanjima ostataka pre više od sto godina preminulih američkih građana, uzročnik ove bolesti bio je virus influence A (*H1N1*) a ne Pfaferov bacil, kako se u početku mislilo. Po svemu sudeći španski

grip je počeo da se širi iz Sjedinjenih Američkih Džava. Preko američkih regruta, koji su se masovno iskrcavali u luci Brest u Francuskoj, virus je strahovitom brzinom preplavio Evropu a potom i druge kontinente. Ratna cenzura toga vremena je u svim sukobljenim državama informacije o pojavi bolesti tretirala kao vojnu tajnu i sprečavajući širenje panike, suzbijala plasiranje vesti o njoj. Pošto Španija nije bila učesnik rata njeni mediji su otvorenije pisali o pojavi bolesti, naročito kada su oboleli kralj Alfonso XIII, premijer i više članova vlade. Tako je, zbog transparentnosti španskih medija i cenzure zaraćenih država, stvoreno pogrešno mišljenje da je Španija žarište zaraze, što je dalo ime bolesti (Taubenberger 2006; Kreiser 2006; prema: Radusin 2012a).

Pandemija je na svetskom nivou imala tri talasa: blaži prolećno–letnji, jesenji koji je bio poguban i zimski, koji je takođe ostavio velike posledice širom sveta ali je zahvatio samo neke teritorije, uključujući i Australiju. Velika smrtnost izražena tokom trajanja drugog i trećeg talasa epidemije bila je uzrokovana dodatnim komplikacijama influence i oboleli su najčešće umirali usled naknadno razvijene pneumonije, bilo primarne virusne, bilo sekundarne bakterijske (Radin 2012a; Radusin 2012b). Zbog toga se u početnim danima masovnog umiranja u Srbiji u crkvenim knjigama umrlih, kao uzrok smrti, često navodi *zapaljenje pluća*, a potom, kada je konstatovan razvoj epidemije upisuje se naziv bolesti njome izazvane, mada se tu i tamo ponovo sreće upis *zapaljenje pluća*, kao i *jektika*, naročito pred kraj i po završetku perioda masovnog umiranja.

Blaži prolećno–letnji talas pandemije je prošao bez većih posledica, bar u poređenju sa narednim, mada su i tada zabeleženi pojedinačni smrtni slučajevi. Stigao je i do teritorije okupirane Srbije, ali i do vojnika na Solunskom frontu.

Do srpskih jedinica u Grčkoj, na Krfu i Solunskom frontu, virus je mogao doći sa transportom vojnika iz Francuska, koja je bila prvo evropsko žarište. Dr Aleksandar Radosavljević se prisećao da je još tokom aprila 1918. godine u jednoj pekarskoj četi ulogorenoj pored Krfa, čiji vojnici su bili u direktnom kontaktu s nedavno pristiglim francuskim pekarima, došlo do naprasnog oboljevanja. Za dva dana od 150 ljudi njih 95 je palo u postelju, sa visokom temperaturom, kašljem, groznicom i bolovima u celom telu, ali su već posle 3 do 4 dana počeli da se oporavljaju (Radosavljević 1925, 471). Radosavljević ne pominje postojanje žrtava epidemije u tom trenutku, ali je indikativno da je 7/20. aprila u *Srpskim novinama* objavljena vest da je u francuskoj vojnoj bolnici u dvorcu Ahileon na Krfu preminuo jedan vojnik, i to pekar (Radin 2012a).

Produžetak epidemije sa prolećnih na letnje mesece, i njeno prisustvo i van Krfa, na ratištu, ali bez fatalnih posledica, opisuje u komentaru Radosavljevićevih sećanja njihov priređivač dr Vladimir Stanojević:

Početak juna 1918, kao trupni lekar I Jug. puka sam video iznenađan kratkovremen napad ove epidemije. /.../ Došavši u selo Donji Požar već iste večeri oboljevam među prvima a sutradan gotovo ceo puk. /.../ Došavši isto veče u Gostoljublje pred veče je pred mojom pukovskom ambulantom bio polegao čitav bataljon za lekarsku pomoć, kašljajući i kijajući kao po komandi, svi odreda. Epidemija je nekoliko dana po dolasku puka na brdo Pajik ubrzo nestala isto tako nečujno, kako je i došla, bez ikakve veće štete. (Radosavljević 1925, 471)

Što se tiče daljeg ishoda epidemije dr Radosavljević piše da su se tokom juna i jula dešavali i smrtni ishodi usled komplikacija na plućima i to, kako ga je obavestio načelnik saniteta pukovnik dr Vladislavljević, sa dosta visokom smrtnošću (Radosavljević 1925).

Kako vidimo iz navedenoga, prvi talas epidemije se osetio među vojnicima i na Krfu i na Solunskom frontu. Po svemu sudeći on nije zaobišao ni okuparinu Srbiju. Zbog izostanka fatalnih posledica, a verovatno i zbog cenzure austrougarskih okupacionih vlasti sporadične podatke o njemu pronalazimo u memoarskoj građi. Tako je Beograđanka Natalija Arandelović 17/30. jula u svoj dnevnik zapisala: „Danas se nikako ne osećam dobro. Groznica me lomi, ispod grudi me boli već 4–5 dana. Grudi me bolu. Premorena sam strahovito“ (Arandelović 2018, 393). Istina, Natalija nije naglasila o kakvoj je vrsti groznice bila reč, ako je u trenutku upisa u dnevnik to i mogla da zna, ali se zato Valjevka Perka Spasenić, naknadno opisujući strahote izazvane epidemijom španske groznice u jesen 1918. godine, prisećala: „Počela je u leto i oni koji su je prvi dobili prolazili su bolje jer su jeli lubenice i prali glavu hladnom vodom“ (Trajković 1980, 73).

Za razliku od prvog, drugi, jesenji talas epidemije španske groznice bio je znatno pogubniji, sa velikim posledicama i na civilno stanovništvo u Srbiji i na vojnice na frontu. Započeo je na samom kraju leta 1918, a vrhunac obolevanja sa brojnim smrtnim posledicama počinje upravo u vreme kada je po probodu Solunskog fronta srpska vojska ulazila u oslobođenu Srbiju, dok se Austrougari još uvek nisu potpuno povukli. Hronološka podudarnost vremena oslobođenja i početka mortalnog talasa epidemije dovela je do stvaranja pogrešnog mišljenja da okupatori u povlačenju na neki način truju bunare i hranu (Radusin 2012b). Potom, kada se saznala prava priroda pošasti, bilo je mišljenje da su bolest doneli “Nemci iz Azije” (Arandelović 2018), a ponegde, gde je umiranje od posledica epidemija počelo kasnije, po dolasku srpske vojske, da su je doneli oslobodioci.¹

¹ Taj pogrešan stav se i danas ponegde može sresti u literaturi (Milenković 2007, 161).

Solunski front je probijen 2/15. septembra, posle čega je usledio nezadrživ nalet srpske vojske ka otadžbini. Sa kojim entuzijazmom su srpski vojnici žurili da što pre oslobode otadžbinu i zagrle svoje voljene najbolje ilustruju poznate reču francuskog generala Franša D' Eperea:

Operacije se moraju usporavati jer nema komunikacije radi dobavljanja hrane francuskim trupama koje napreduju. Samo srpskim trupama nisu potrebne komunikacije, one idu napred poput tornada. /.../ Ogromna želja vodila je vojnika iz pobeđe u pobeđu. Francuska komora na konjima jedva je stizala srpsku pešadiju. (Gajić 2018)

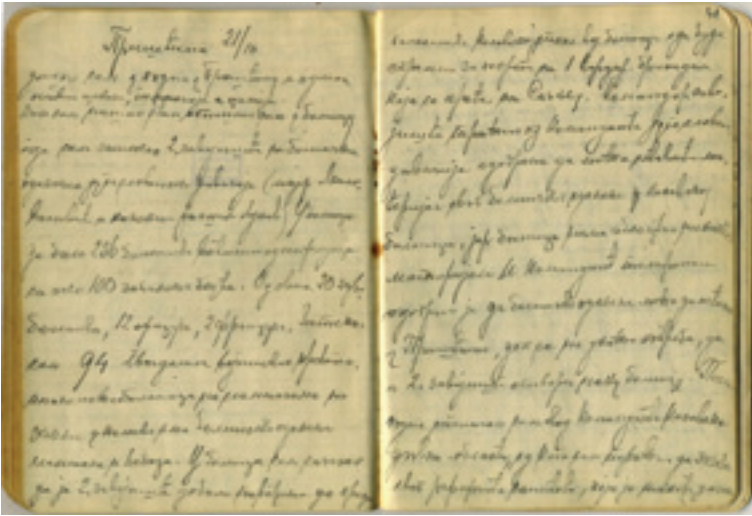
Ovakav pobedonosni pohod nije mogla da uspori protivnička puščana i topovska paljba, ali je mogao jedan nevidljivi neprijatelj, virus influence *A (H1N1)*. Rezimirajući iskustva srpskog vojnog saniteta, Aleksandar Nedok je istakao da je terenska bolnica Timočke divizije, sa većim brojem obolelih ostavljena u Velesu (Nedok 2008) u koji je srpska vojska ušla jedanaest dana po proboju Solunskog fronta, 13/26. septembra. Da je nešto kasnije i bolnica u Raškoj bila puna obolelih od influence svedočio je dr Radosavljević (Radosavljević 1925).

Zanimljive informacije lične prirode o razvoju epidemije među vojnicima tokom borbi za oslobodenje otadžbine, bez navođenja bolesti od koje je oboleo, ostavio je u svojim sećanjima i telefonista Drinske divizije Milan V. Đorđević – Struja:

Još od 24. septembra (7. oktobar; nap. aut.) osećao sam se bolesnim, u Džepu, a sutradan, kad smo stigli pred Leskovac, bio sam malaksao. Stigavši u jedinicu, javim se komandantu. On počne da viče gde sam do sada i odmah da popravim centralu. Počne da preti. Ja sam ćutao i počnem sa: "Javljam se na lekarsku". /.../ I ja sa još nekima odoh lekaru. Ja ostah u bolnici, a oni svi se vratili. /.../ Neki pomreše, a neki odoše. Reših i ja da odem. Lekari me savetuju da još ostanem, jer temperaturu sam stalno imao. Ali kad pođe Gudović, poslednji poznanik iz moje jedinice, pođem i ja. /.../ 13. oktobra stigao sam u Niš i stupio ponovo u bolnicu na Crvenom krstu."²

Stanje izazvano pandemijom španske groznice koja je zahvatila srpsku vojsku, ali i savezničke francuske jedinice koje su stupile na tlo Srbije je, kako piše u jednom telegramu koji je major dr Radojković 16/29. oktobra poslao svojim nadređenima, „podsećalo na epidemiju tifusa 1914/15. godine“ (Nedok, Todo- rović and Mikić 2018).

² Đorđević, Milan. Nepublikovani memoari. *Sve kako je sa mnom bilo (1886–1920)*. Rukopis, u vlasništvu porodice. Srpska vojska je 21. septembra (4. oktobra) ušla u Vranje; u noći između 22. i 23. septembra (5–6. oktobar) oslobođeni su Džep i Predejane, a 24. septembra (7. oktobar) i Leskovac.

Slika 1: Dvolist Sondermajorovog inspeksijskog dnevnika

Direktan opis stanja u vojnim bolnicama ustanovljenim duž linije prethodnog prodora, ostavio je načelnik saniteta Vrhovne komande pukovnik dr Roman Sondermajer u svom dnevniku koji je vodio prilikom inspeksijskog obilaska bolnica tokom novembra 1918, na samom kraju rata.³ On je zapisao da je 21. oktobra (3. novembar) u bolnici u Prištini zatekao 256 obolelih, uglavnom od gripa, od kojih oko 100 ima upalu pluća. Dva dana kasnije u bolnici u Mitrovici registrovao je 350 obolelih od gripa, od kojih oko 150 ima zapaljenje pluća. Zapisao je i da je tokom proteklih nepunih deset dana, od kada su vođeni precizniji bolnički protokoli, u njoj umrlo 53 pacijenta,⁴ od toga 7 u poslednja 24 časa. Potom je 26. oktobra obišao bolnicu u Kraljevu i konstatovao da, za razliku od bolnica u Makedoniji i na Kosovu i Metohiji, gde je bilo slučajeva recidiva malarije, nema drugih zaraznih bolesti osim gripa sa pneumonijom i da dnevno umiru 3–4 pacijenta; od 624 obolela umrlo je 27. Zatim je obišao i bolnicu u Čačku i zabeližio da u njoj leži 169 pacijenata i da „osim slučajeva gripa sa upalom pluća, nema drugih zaraznih bolesti.“ (Nedok, Todorović and Mikić 2018).

U trenucima kada je bolešću oslabljena srpska vojska stupala na tlo otadžbine, narod koji sa oduševljenjem iščekuje njen dolazak, šijući krišom, a pod pretnjom smrtne kazne ako budu otkriveni, srpske i savezničke zastave sa kojima će da dočeka oslobodioce (Trajković 1980, Arandelović 2018; Krivošejev 2018), takođe oboljeva. Opšta euforija je pomešana sa strahom i strepnjom.

³ Sondermajer Roman. Inspeksijski dnevnik II. Arhiv Srpske akademija nauka i umetnosti, rukopis br. 1559/ 1–1 (Nedok, Todorović and Mikić 2018).

⁴ 42 srpska, 5 francuskih vojnika i 6 zarobljenika.

Da je epidemija počela pre ulaska oslobodilaca u Beograd 1. novembra 1918. godine svedočio je dr Dragić, pominjući izvesnog dr Nikolića koji je pacijente obilazio u uniformi srpskog sanitetskog potpukovnika, u pratnji naoružanog austrijskog vojnika (Dragić 1991), a kakve su bile njene posledice, u dnevniku je opisala Natalija Arandelović. Ona 6/19. oktobra zapisuje:

Grdan svet umire od ove španske groznice (to je neka sorta kuge), naročito onaj koji je naklonjen tuberkuli, tome nema spasa. Tu zarazu su doneli Nemci iz Azije (SIC!). Strašno da nam tu dođu sa tom zarazom. Danas je umrla Baronica Cuvaj, Marka Leka ćerka, Fotićeva Mara, Nik Nikolić advokat. Grozno je vreme nastalo. Prebrojaćemo se na kraju rata. Bog milostivi neka nas sve sačuva. Ovde hvataju gospodu da kopaju grobove vojski, Nemci po trista dnevno umiru od zaraze. A hvataju noću za kuluk. Treba se skloniti i ne izlaziti, već samo kada se mora. (Arandelović 2018, 412)

Na prisustvo pandemije u gradskim sredinama pre dolaska srpske vojske, kao i na razvoj bolesti i posledice ukazala je u svojim sećanjima i Valjevka Perka Spasenić:

Pre nego što su naši trebali da dođu zavlada je španska groznica u tolikoj meri da je po troje – četvoro u kući umiralo od nje, pa i cela porodica. Leka nema. Švabe se povlače. Dotle su nas njihovi lekari svesrdno lečili. Ja sam išla u apoteku da pitam šta da radim sa komšilukom. Oni mi kažu: samo čorba, crno vino, lipov čaj i aspirin. /.../ Obično se krv otvarala na nos i onda je bivalo lakše, temperatura spada. Onima kojima se nije krv otvorila, obično je silazilo u pluća i oni su umirali ili odmah ili kasnije. (Trajković 1980, 73)

Da je masovno umiranje u Srbiji je nastavljeno i posle oslobođenja posvedočio je dr Dragić. On se priseća pogubnih posledica epidemije i navodi sećanja starih Beograđana koji su pričali da su gradskim ulicama svakoga dana išle pogrebne povorke i da su „pored umrlih građana na Beogradsko groblje nošeni umrli oficiri i vojnici, a vojna muzika sa pogrebnim marševima, izazivala je veliku žalost kod Beograđana.“ (Dragić 1991, 147).

Dragić je, prenoseći sećanje dr Aleksandra Radosavljevića pisao i o ljudskim, porodičnim tragedijama koje je epidemija donela:

Sećam se jednog mog dobrog ratnog druga, aktivnog poručnika. /.../ On je došao na Solunski front živ i zdrav i posle proboja ovog fronta zajedno sa nama došao do svog rodnog Kraljeva, radostan da vidi svoju majku. I sastao se sa svojom majkom, ali zahvaćen španskim gripom kroz dva dana je umro. (Dragić 1991–2, 147)

Suprotnu stranu iste tragedije pominje i dr Izabel Haton (*Isabel Hutton*), pripadnica misije Bolnice škotskih žena. Opisujući dane koje je provela u bolnici u Vranju, ona piše:

Demobilisani ratnici iz ovog kraja koji su se vraćali sa fronta, zaticali su puste kuće. Njihove žene ili deca, ili svi redom, pomrli su od španske groznice samo koji dan pre njihovog dolaska kući. /.../ Skoro svuda se čuo lelek i naricanje umesto smeha i veselja. (Hutton 1960; prema: Antić i Vuković 2008)

Sličnu situaciju su srpski vojnici zatekli i kada su po oslobođenju Srbije prešli preko Drine, Save i Dunava, na teritoriju buduće Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Stanovništvo je masovno umiralo, zbog čega su seoska groblja proširivana (Radusin 2012b, prema: Radojčin 1991). Zbog masovnog oboljevanja železničkog osoblja smanjen je broj voznih linija. Zagrebački fijakeristi su odbijali da prevoze lekare u strahu od bolesti... (Radusin 2012b). Kada je 5. decembra srpska vojska umarširala u Zagreb, taj grad, kao i mnogi drugi, skoro je dva meseca bio u nekoj vrsti polukarantina, budući da su sve škole bile zatvorene od 10. oktobra⁵ (Hutinec 2006).

Svestan opasnosti koju predstavlja pandemija gripa, dr Dimitrije Antić je tokom oktobra u Kragujevcu, verovatno neposredno po njegovom oslobođenju, objavio trolisni letak: *Španska groznica (influenca)* s edukativnim uputstvima o borbi protiv pošasti (Antić 1918). Pored vojnika i civila u Srbiji, obolevali su i oni koji su po proboju Solunskog fronta, zbog potrebe službe, ostali na Krflu. Tu je sličnu, samo nešto obimniju publikaciju *Influenca*, objavio i dr Aleksa Savić (Savić 1918), ali bolest je bilo teško zaustaviti. Jedan od obolelih na Krflu bio je i predsednik vojne lekarske komisije pukovnik dr Milan Pecić. On u svojoj autobiografiji naglašava kako je „posedovao jak imunitet za zarazne bolesti“ i da od detinjstva nije bolovao „sve do 1918. kada sam na Krflu bolovao od gripa“ (Krivošejev i Stanojlović 2020, 197). Opisujući vreme kada je oboleo, ali i težinu bolesti zbog koje je bio veoma slab i onemoćao dr Pecić piše:

Na Krflu sam proveo neprekidno od početka januara 1917. pa sve do polovine novembra 1918. Sve do početka oktobra 1918. bio sam uvek zdrav, početkom oktobra obolim od gripa, ali sam službu u komisiji vršio. U oktobru sam se oporavio dobro ali sredinom novembra ponovo se razboleo od gripa. Sada mene komisija pregleda i predlaže tri meseca bolovanja u Kragujevcu, i ja sam trebao sa Krfla da krenem lađom za Dubrovnik. /.../ Lađa je išla mirno, no kada je došla prema Kotoru, došao je jedan oficir sa lađe i budio je sve oficire jednog po jednog. Uzmite, veli, pojas za spasavanje pa odmah na krov lađe. Ovo je vršeno zato, ako bi lađa naišla na minu, da budemo svi gotovi za spasavanje. Ja sam ležao u svome krevetu, pored kreveta bio je pojas za spasavanje. Probam da podignem pojas, ali nisam mogao, bio mi je vrlo težak. Kada nisam mogao da se popnem na krov, ni pojas da iznesem, ja se rešim da ostanem u krevetu i da se topim sa lađom. /.../ Tako sam još bolestan od gripa putovao od Krfla lađom, železnicom do Beograda i u otvorenom kamionu do Kragujevca 22. novembra i tako bolestan izdržao sve to. /.../ Ceo mesec decembar prestano sam kukao i

⁵ To se desilo nepunih desetak dana pošto je 6/19. oktobra Natalija Arandelović konstatovala da u Beogradu „silan svet umire“!

tek u januaru i februaru išlo je nabolje. Kada su izašla 3 meseca bolovanja, koje sam dobio na Krfu, onda mi je u Kragujevcu bolovanje produženo još dva meseca, mart i april, i po isteku ovog bolovanja bio sam sposoban za rad. (Krivošejev i Stanojlović 2020, 163–166)

Kako smo videli masovno umiranje od posledica epidemije je počelo tokom oktobra, dok su okupacione snage još uvek držale severne gradove Srbije, ali kada se završilo? Perka Spasenić se sećala da je “u pojedinim kućama španska groznica trajala po celu zimu“, a da su pojedini zbog njenih posledica umirali i kasnije „pa čak i u proleće od tuberkuloze“ (Trajković 1980, 73). O produženom trajanju epidemije pisao je još jedan svedok tog vremena, dr Milovan Milovanović. On je pisao da je pandemija u Evropi počela tokom proleća, da se u Srbiji pojavila u julu, vrhunac dostigla u septembru i oktobru i da je ponovo eskalirala u decembru i januaru “usled povratka naše vojske i naših zarobljenih vojnika”, i “naglo je u aprilu počela opadati” (Milovanović 1921).

Indikativno je da ovde prezentovane dovršene analize smrtnosti od posledica španske groznice vezane za teritoriju crkvene opštine Krčmar, kao i autorova započeta istraživanja za širu teritoriju valjevskog kraja, ukazuju na nešto drugačiji tok. Masovno umiranje od posledica epidemije je otpočelo početkom druge polovine oktobra a prestalo već početkom decembra,⁶ a slično je bilo i na teritoriji Zlatiborskog sreza (Đenić 1985), kao i u trsteničkom kraju (Milenković 2007, 161–162). Pored toga, veća smrtnost, bar ne drastično, u valjevskom kraju nije registrovana tokom prvih meseci 1919, niti cele te godine. U 1919. godini na teritoriji crkve u Krčmaru umrlo je 50 ljudi, što je za 13 manje od broja umrlih u godini pre epidemije, 1917. Slično je bilo i u drugim delovima valjevskog kraja s tim što je ponegde uočen blago povećan broj smrti na početku godine usled zapaljenja pluća i tuberkuloze, što mogu biti posledice naknadnih komplikacija španske influence u sporadičnim slučajevima.⁷ Stoga bi moglo da se pretpostavi da dr Milovanović opisuje specifičnosti uočene u beogradskim bolnicama, a da umiranje registrovano u prvim mesecima 1919. nije uzrokovano trećim talasom pandemije koji, po svemu sudeći, nije, bar ne punom snagom, pogodio Srbiju, već o komplikacijama “sa repa” drugog talasa.

⁶ Po julijanskom kalendaru, odnosno od kraja oktobra – početka novembra, do početka druge polovine decembra po gregorijanskom. Izuzetak predstavlja crkvena opština Rabrovica – Divci, gde je masovna smrtnost uočena nešto ranije, još tokom septembra. Tu je posle nekoliko prethodnih smrti usled zapaljenja pluća, prva u seriji smrti usled „zarazne influence“ konstatovana 24. septembra, odnosno 7. oktobra. A dvanaest dana kasnije Natalija Arandžević je u svoj dnevnik upisala da u Beogradu „grdan svet umire“. Na teritoriji rabrovičke crkve masovno umiranje je i završeno ranije (pre kraja novembra, po julijanskom kalendaru) i to sa znatno manjim posledicama nego na drugim istraženim teritorijama valjevskog kraja (umrlo 0,44% stanovništva; raspon smrtnosti od sela do sela je od 0,14% do 0,72%).

⁷ A na jesen, u brdsko-planinskim krajevima uočava se pojava epidemije dizenterije!

Žrtve pandemije u Srbiji

Žrtve pandemije španske groznice moraju da se posmatraju u kontekstu ukupnih direktnih i indirektnih demografskih ratnih gubitaka Srbije, ali u aktuelnom trenutku to je nemoguće učiniti zbog malo raspoloživih informacija. U pomenu-toj knjizi dr Dragića autor je istakao da ne postoje podaci koliko je žrtava podleglo epidemiji španskog gripa u Beogradu (Dragić 1991–2, 147), a to se odnosi i na celu Srbiju. Bez obzira koliko je smrt hiljada ljudi u kratkom periodu bila tragična, ona se dešavala u vreme opšte euforije, u trenucima dugo iščekivanog oslobođenja, a potom i napora usmerenog ka stvaranju nove države. Zbog toga je, u vremenu dešavanja, španska groznica stavljena u drugi plan, što se prenelo i na kasnija istoriografska istraživanja.

Decenijama unazad istoriografi u Srbiji su istraživačku pažnju usmeravali ka razotkrivanju velova zaborava sa slavni ratnih pobeda i političkih i diplomatskih napora. Epidemije, poput one velike, udružena tri tifusa, sa samog kraja 1914. i prve polovine 1915. predstavljaju izuzetak koji potvrđuje pravilo, jer su direktno povezane sa vojnim, političkim i diplomatskim angažmanom. A one druge!? Pa, tiha smrt u postelji, daleko od pozornice fronta, bez obzira koliko bila masovna, nije doživljavana kao “herojska”. U skladu sa tim danas, kada se sa velikim zakašnjenjem nastoji da se, koliko je to moguće, prebroje žrtve Velikog rata, žrtve pandemije španske groznice ostaju zapostavljene. Istina, postoje objavljeni radovi koji se mogu prebrojati na prste jedne ruke, ali oni ovoj tematici pristupaju uopšteno ili usko teritorijalno. Neke od njih su pisali istoričari medicine, lekari, koje ta specijalizovana tematika zanima s aspekta odgovora na pitanje – kakvu je medicina imala prošlost. Rezultate svojih istraživanja objavljivali su u medicinskim časopisima koji generalno nisu u žiži interesovanja drugih istoričara medicine – istoriografa, koji toj problematici prilaze sa stanovišta – kakvu medicinu je prošlost imala.

Jedan od radova, verovatno prvi koji nastoji da kvantifikuje žrtve pandemije španskog gripa, objavljen je pre četvrt veka u časopisu *Medicinski pregled* (Gavrilović 1995). Tu je dr Živojin Gavrilović ukazao da je u Bačkoj, na teritoriji petnaest sela Šajkaške oblasti, od španskog gripa umrlo 369 osoba svih starosnih struktura, pri čemu mnogo više dece nego staraca. Umirali su pripadnici oba pola, s tim što je umrlo više žena. Nepunih deceniju i po kasnije dr Vukašin Antić i dr Žarko Vuković su na stranicama *Vojnosanitetskog pregleda*, prezentujući rad Bolnice škotskih žena u Vranju, izneli podatak da je u toj bolnici „od influence“ lečeno ukupno 334 bolesnika, od kojih 204 u periodu novembar – januar 1918/19 (Antić i Vuković 2008; na osnovu Hutton 1960). Informacije o 300 smrtnih slučajeva registrovanih u Zemunu u oktobru 1918. godine, o 408 u Staroj Pazovi, kao i o 55 ljudi pravoslavne veroispovesti umrlih u Tovariševu, koje je imalo registrovanih 2.500 pravoslavaca, sintetizovane su iz različitih

radova zasnovanih uglavnom na pregledu knjiga umrlih i takođe objavljene na stranicama *Vojnosanitetskog pregleda* (Radusin 2012b).

Među retka historiografska dela u kojima je veća pažnja data žrtvama španskog gripa spadaju članak Milisava Đenića o epidemija tifusa i španske groznice na Zlatiboru i monografija Tomislava Milenkovića o ratnoj istoriji Trstenika. Opisujući pojavu i tok epidemije Đenić navodi da je obolevanje sa smrtnim posledicama počelo krajem oktobra i trajalo nešto više od mesec dana, da je na teritoriji 12 od 16 sela tadašnjeg Zlatiborskog sreza umrlo 775 ljudi i da su neka ognjišta potpuno ugašena (Đenić 1985). Sličan temeljan pristup ima i Milenković koji navodi da je u Trsteniku epidemija španske groznice ostavila više žrtava nego ona pegavog tifusa. Piše i da su cele porodice padale u postelju, da je smrtnost bila ogromna i da se smatra da su bolest doneli oslobodioci (SIC!), „od koje su i sami masovno stradali“. Prve žrtve su u ribničkoj crkvi zabeležene 15/28. oktobra, u Velikoj Drenovi 18/31. oktobra, a u Poljni i Stanišićima 20. oktobra / 2. novembra. Bolest je tokom decembra počela da jenjava i potpuno nestala. Milenković takođe navodi da je tokom poslednja dva meseca 1918. godine od španske groznice na teritoriji Trsteničkog sreza (bez Gornjeg Dubiča) umrlo 1.267 ljudi i zaključuje da je španski grip 1918. godine za žitelje Trstenika bio pogubniji od tifusa 1915. Od tifusa je umrlo 1.028 osoba, od kojih su 153 bili austrougarski zarobljenici i srpski vojnici iz drugih krajeva lečeni u vojnim bolnicama u Trsteniku i Vrnjačkoj Banji (Milenković 2007, 161–162). Shodno navedenim činjenicama, od višemesečne epidemije tifusa umrlo je 875 meštana, oko 400 manje nego od španskog gripa koji je harao u vreme manje naseljenosti ove teritorije i čija je eskalacija bila kraća.

U pomeniku ratnih žrtava iz ratova 1912–1918. sa teritorije današnje opštine Osečina, uz samo 29 imena umrlih upisano je da su upokojeni od posledica španske groznice (Radojčić 2018), ali sigurno ih je bilo neuporedivo više. Na to ukazuju preliminarni rezultati opsežnijih istraživanja autora ovoga članka koji pokazuju da je samo u selima Bastav i Tuđin bilo 26 žrtava pandemije, od kojih su samo dve registrovane u pomenutoj knjizi. S druge strane, u pomeniku ratnih žrtava iz ratova 1912–1918 sa teritorije današnje opštine Mionica za 451 osobu je upisano da su umrle od posledica španske groznice (Radojčić 2020)

Na stradanja od pandemije ukazuje i nedavno registrovanje grobova srpskih vojnika u Holandiji. Tom prilikom su popisana imena 91 vojnika koji su po završetku Velikog rata iz različitih zarobljeničkih logora dospeli u Holandiju i tu umrli od španskog gripa (Vendrig, Vendrig i Stienen 2016). Takođe se i u pomenutom popisu ratnih žrtava iz osečinskog kraja vidi da su od pandemije stradali i internirci, bilo u logorima Nemđemer i Štaringrad, bilo po povratku kući. Takođe se uočava i da su umrli i vojnici koji su se razboleli po probijanju Solunskog fronta. Neki od njih su preminuli stigavši kući, a drugi u vojnim bolnicama u Vranju, Aleksincu, Valjevu i Šapcu (Radojčić 2018).

Teško da će ikada moći da se dođe do iole preciznih podataka koliko je stanovnika Srbije bilo obolelo tokom pandemije španskog gripa, kako bi se na osnovu njih utvrdio prvo procenat zaraženog stanovništva, a potom i stopa smrtnosti. Razlog za to je vezan za činjenicu da je Srbija bila izrazito ruralna sredina, sa relativno nerazvijenim komunikacijama i malim brojem lekara, koji su bili locirani prevashodno u urbanim centrima. Dodatnu otežavajuću okolnost su predstavljali i ratni uslovi koji su doveli do velike smrtnosti među medicinskim osobljem tokom epidemije tifusa iz 1914/15. godine, ali i do odlaska za srpskom vojskom, preko Albanije do Grčke, ne malog broja preostalih sanitetskih kadrova. A u takvim okolnostima je došlo do naglog obolevanja velikog broja ljudi u urbanim, ali i u nepristupačnijim ruralnim sredinama, što je uzrokovalo kako nemogućnost registrovanja obolelih, tako i nemogućnost brige o njima, ne samo adekvatne, već bilo kakve. Na to je, kako smo videli, ukazala i Perka Spasenić, sećajući se kako u Valjevu nije bilo lekara, pa je savete tražila od apotekara (Trajković 1980, 73). U ruralnim sredinama ni takvih stručnih savetodavaca nije bilo. Tu je stanovništvo masovno oboljevalo kod svojih kuća, nemogavši nikoga da obavesti, samo se lečilo (ili se nije lečilo!) kod svojih kuća i umiralo kod svojih kuća, skoro isključivo bez ispovedi i pričesti. Ne samo da ponekad bolesni nisu mogli da o svom stanju obaveste svoje najbliže, jer su i oni bili oboleli (neki su pronalazeni upokojeni i više dana posle smrti), već ni zdravi nisu mogli da blagovremeno obaveste sveštenika o smrti svojih srodnika i ukopu koji su sami, bez opela, obavili na seoskim grobljima ili porodičnim imanjima, udaljenim od crkve. O tome svedoče činjenice da u doba masovnog umiranja mnoge crkvene knjige nisu mogle biti vođene hronološki već, uslovno rečeno, teritorijalno. Sveštenici su često upisivali grupe umrlih iz jednog sela, u nekoliko povezanih dana, a tek potom podatke o smrti u drugom, njima udaljenijem selu, koje su se desile ranije, a o kojima ih je neko obavestio, ili su ih ustanovili ako su uspeli da stignu na neku od brojnih sahrana. Potresne informacije o tom vremenu ostavio je Prota Milan D. Smiljanić u vidu posebne zabeleške upisane u knjizi umrlih crkve u Sirogojnu:

Ova je zaraza tako brzo uzela maha da su cele familije ležale bolesne, a da niko nije bio zdrav, da niko nije imao bolesnicima dodati vode ili podložiti peč. Umiralo je mnogo. Ponegde su mrtvi ležali sa bolesnima po 3–4 dana jer nije imao ko da ih sahrani. Često su žene same kopale rake i sahranjivale. U jednu raku dvoje, troje je zakopavano. /.../ Poneke su kuće sasvim opustele. Pošto ima mnogo mrtvih, a ova mi je knjiga mala, počeh ovako rubrike na dvoje razdvajati, da bi sve u ovaj protokol moglo stati. (Đenić 1985, 155)

Za razliku od nemogućnosti da se utvrdi ukupan broj obolelih u odnosu na broj stanovnika, moguće je da se na osnovu crkvenih knjiga umrlih do-

zna broj smrtnih slučajeva u konkretnim naseljima, a što su već radili ranije navedeni retki istraživači. Takođe je moguće i da se na osnovu informacija o broju stanovništva dođe i do podataka o procentu stradalih u odnosu na celokupnu populaciju. Ali to je dugotrajan postupak koji mora da bude temeljno realizovan na teritoriji cele države, ili pak na osnovu vrhunski precizno osmišljenog reprezentativnog uzorka. A i u tom drugom slučaju pitanje je koliko se može doći do iole adekvatnih informacija ako se ima u vidu da se i broj, kao i procenat umrlih u odnosu na broj stanovništva može puno razlikovati u okviru jedne manje teritorije. Na to nam ukazuju uočene razlike kod dva susedna, povezana sela koja se nalaze u granicama iste crkvene parohije, a koje će biti prezentovane u daljem tekstu,⁸ ali i još drastičnije razlike između bliskih, a različitih parohija, koje tek treba da budu detaljnije analizirane, poput parohije crkve u Rabrovici (crkvena opština Divci), gde je od posledica epidemije umrlo znatno manje stanovnika nego na drugoj, relativno bliskoj teritoriji.⁹

U ovom radu je prezentovana detaljna analiza smrtnosti od epidemije španskog gripa na parohijskoj teritoriji crkve u Krčmaru, ispod Divčibara, u Mioničkom srezu Valjevskog okruga.¹⁰ Ta teritorija je obuhvatala atare sedam različitih sela koja danas pripadaju mioničkoj opštini, a u kojoj je prema pomenutom pomeniku ratnih žrtava registrovana 451 osoba umrla od posledica španske groznice (Radojčić 2020).

⁸ Primer su tesno povezana sela, koja se nalaze na istom brdsko-planinskom platom: Bukovac, gde je od posledice epidemije umrlo 2,66% i Golubac gde je umrlo 6,28% stanovništva.

⁹ Rezultat ovde prezentovane opsežnije analize ukazuje da je na teritoriji parohije crkve u brdsko-planinskom Krčmaru od posledica epidemije španskog gripa umrlo 4,47% stanovništva (prema: *Knjiga crkve krčmarske hrama Svetog Oca Nikolaja, za upisivanje umrlih, 1917–1921*), a prvi preliminarni rezultati opsežnijih istraživanja šire teritorije, koja tek treba da se temeljnije sprovedu po ovde prezentovanom primeru, pokazuju da je na teritoriji parohije crkve u ravničarskim Divcima umrlo 0,44%; a od centra Divaca do centra Krčmara je razdaljina manja od 25 kilometara. Sa druge strane, dok je u samom selu Divci umrlo 0,61% stanovništva u susednom Lukavcu je umrlo 0,14%, a u takođe u susednoj valjevskoj Loznici 0,72% (prema: *Knjiga crkve rabrovičke (Divci) hrama Svetog Oca Nikole, za upisivanje umrlih, 1915–195*). Sa treće strane, u divačko – rabrovičkoj parohiji je umiranje od posledica epidemije *zarazne influence*, kako piše tamošnji sveštenik, počelo znatno ranije nego na drugim mestima u valjevskom kraju (prva smrt sa takvim uzrokom je registrovana još 24. septembra, verovatno po julijanskom kalendaru?), a i završilo se ranije te od pred kraja novembra više nije bilo umrlih od *zarazne influence*.

¹⁰ Koji je kao žarište epidemije tifusa najviše postradao na kraju 1914. i tokom prve polovine 1915. godine.

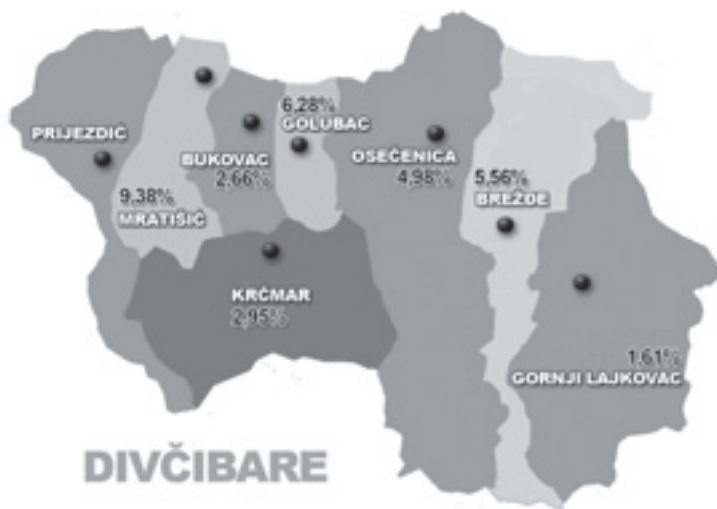
Studija slučaja: Krčmar

Prema popisu koji su austrougarske okupacione vlasti izvršile 1916. godine i njegove rezultate prezentovale zajedno sa rezultatima popisa iz 1910. godine (KuK 1917), ceo Valjevski okrug je 1910. imao 157.648 stanovnika i muškarci su bili u većini: 81.788: 75.860. Šest godina kasnije u njemu je živelo 117.502 ljudi, 41.146, odnosno 25,47% manje. Sada je ženska populacija bila ubedljivo većinska: 46.814: 70.688 (Popović 2000). Uočena razlika u broju stanovnika od 40.146 (22,46%) nije predstavljala demografski ratni gubitak do tada, već „trenutni ratni manjak“ u koji su pored poginulih i umrlih (ratni gubitak) ubrojani i trenutno odsutni u vreme popisa iz leta 1916, bilo da su se sa srpskom vojskom povukli preko Albanije na kraju 1915. ili su bili internirani u logore. Direktni ratni gubitak je utvrđen na osnovu popisa iz 1921. godine kada je u Valjevskom okrugu popisano 133.974 stanovnika, 23.674 odnosno 15,2% manje nego 1910. (Jagodić 2015).

Mionički srez je bio jedan od pet srezova Valjevskog okruga. Sastojao se od 15 opština sa 54 naseljena mesta. U njemu je 1910. godine registrovano 30.566 a šest godina kasnije 23.654 stanovnika. U opštini Brežde, sa 4 sela (sva 4 pri crkvi u Krčmaru) je 1910. godine živelo 3.110, a 1916. godini 2.477 stanovnika, dok je u 5 sela opštine Rajković, od kojih su 3 pripadala parohiji crkve u Krčmaru, pri prvom popisu upisano 2.283, a pri drugom 1.803 meštana.

Crkva Svetog Oca Nikolaja u selu Krčmar bila je matična za širu parohiju koja je pored Krčmara obuhvatala i sela: Brežde, Gornji Lajkovac, Osečenicu, Golubac, Mratišić i Bukovac. Prva četiri navedena sela su tada administrativno pripadala opštini Brežde Mioničkog sreza, a naredna tri opštini Rajković istog sreza. Pri popisu izvršenom 1910. godini na teritoriji navedenih sedam sela živelo je 4.083 stanovnika. Posle dva balkanska rata, bitaka u prvim godinama Prvog svetskog rata, velike epidemije tifusa iz 1915, sa povlačenjem vojnika preko Albanije i odvođenjem u internaciju u njima je, prema popisu iz 1916. godine, živelo 3.155 ljudi, 928, odnosno 22,73% manje (Popović 2000).

Teritorija krčmarske parohije se nalazi u poddivčibarskoj brdsko-planinskoj oblasti jugoistočno od Valjeva. Njeno geografsko središte u Osečenici je od centra Valjeva udaljeno oko 20 kilometara, središte gradu najbližeg sela Mratišića je udaljen oko 15 a najdaljeg Gornjeg Lajkovca oko 30 kilometara. Prema opisu Ljube Pavlovića sva ova sela su planinska, na padinama Maljena i, sem Mratišića, sa puno izvora. Brežde je „pod Maljenom i ulazi duboko u planinu“ (Pavlović 2011, 173); Krčmar je „planinsko selo /.../ pod severnim podnožjem Maljena“ (Pavlović 2011, 309); Gornji Lajkovac je „planinsko selo /.../ u podnožju Maljena“ (Pavlović 2011, 316); Osečenica je na severnom podnožju Maljena, „zemljište je visoravan i planina“ (Pavlović 2011, 385); Bukovac je takođe na severnom podnožju Maljena (Pavlović 2011, 189); Golubac je na vrhu Golubačkog Polja, i povezan je sa Bukovcem (Pavlović 2011, 202), dok je Mratišić „na podnožju maljenskih ogranaka“, a „izvora je u selu u opšte malo“ (Pavlović 2011, 369).

Slika 2: Teritorije sela koja pripadaju parohiji crkve u Krčmaru (s označenim procentima umrlih od španskog gripa u odnosu na broj stanovnika)

Pre nego što se prezentuju rezultati analize upisa umrlih tokom epidemije španskog gripa, neophodno je da se pomene da su u knjizi umrlih krčmarske crkve,¹¹ tokom poslednja tri meseca 1918. godine upisana i 3 umrla u Prijezdiću, od kojih 2 od španskog gripa, što je, kako ćemo videti dalje, znatno manje od broja umrlih u ostalim selima. Ali Prijezdić je bio u sastavu opštine Dračić, koja je pripadala drugom srezu, Valjevskom i njegovi meštani su upisivani u protokole crkve u Dračiću.¹² Međutim, atar Prijezdića je veoma izdužen i sa istočne strane se celom dužinom oslanja na zapadne granice sela Mratišić i Krčmar. Stoga je moguće da je manji broj seljana sa krajnjeg juga seoskog atara gravitirao crkvi u Krčmaru. Zbog svega navedenoga ovo selo je izuzeto iz narednih statističkih analiza čije je težište postavljeno na pomenutih sedam sela iz dve opštine Mioničkog sreza.

Radi što preciznije hronologije bitne za utvrđivanje početka i kraja epidemije, odnosno masovnog umiranja od njenih posledica, neophodno je da se ukaže i na problem datiranja upisa. Pored razlike od 13 dana između julijanskog kalendara, koji se primenjivao u Srbiji i gregorijanskog, dodatan problem predstavlja

¹¹ *Knjiga crkve krčmarske hrama Svetog Oca Nikolaja, za upisivanje umrlih, 1917–1921.*

¹² Na to ukazuje i *Knjiga crkve dračićke hrama Svetih apostola, za upisivanje umrlih, 1907–1925* u kojoj je registrovano 11 smrtnih slučajeva od španske groznice; sa 2 upisana u Krčmaru to je 13, odnosno 3,77% u odnosu na 345 stanovnika popisanih 1916.

i austrougarski okupacioni sistem, koji je nametnuo primenu gregorijanskog kalendara. Zato tokom okupacije krčmarski parosi u Knjizi umrlih rubriku: *Godina, mesec, dan i vreme smrti* popunjavaju dvojno, unoseći datume oba kalendara, uz davanje prednosti gregorijanskom.¹³ Dvojno datiranje je primenjivano sve do upisa: *19/6. oktobar 1918*, a već sledeći upis je datiran samo po julijanskom kalendaru: *12. oktobar 1918*. Očigledno, još pre završetka austrougarske okupacije,¹⁴ sveštenici su prestali sa primenom gregorijanskog kalendara i crkvene knjige su vodili samo po julijanskom kalendaru, ali ne zadugo. Početkom naredne 1919. godine, kada je u novoformiranoj proširenoj državi ozvaničen gregorijanski kalendar u *Knjizi umrlih* crkve u Krčmaru poslednji jednodatumski upis je bio: *3. januar 1919 (od španske bolesti)*, a već naredna smrt je registrovana: *1. februara / 19. januara (od vodene bolesti)*.

Da bi se bolje sagledao nivo stradanja od posledica epidemije španskog gripa neophodno je da se ustanovi i broj umrlih u godinama pre i posle pojave epidemije, 1917. i 1919. kao i da se razdvoji broj umrlih u prvih devet meseci 1918. koji su prethodili početku umiranja od posledica epidemije, od broja umrlih tokom trajanja epidemije u naredna tri meseca. Potrebno je da se razdvoje i uzroci smrti, ali i starosna i polna struktura preminulih.

Ono što se generalno, u većini pregledanih knjiga umrlih iz različitih parohija, uočava je činjenica da su na početku, u prvim danima masovnog umiranja sveštenici u rubriku o uzroku smrti upisivali različite dijagnoze, najčešće, ali ne isključivo zapaljenje pluća koje je, kao što je navedeno, bilo uobičajena i fatalna komplikacija španske groznice. Potom, kada je masovna smrt uzela maha, a i kada su verovatno dobili određene instrukcije, apsolutno preovlađuju upisi sa dijagnozom koja direktno ukazuje na špansku groznicu: *španska bolest, španska groznica, infektivna infuenca...* Od tada cele strane, red za redom, sadrže takve unose, ali se i dalje, povremeno pojavljuje *zapaljenje pluća* kao i drugi uzroci smrti. Dok ostaje relativno nejasno zašto je i dalje, istina ne često, zapaljenje pluća, kao fatalna komplikacija španske groznice, upisivano kao uzrok smrti, kada je reč o nekom trećem uzroku moguća je pretpostavka da je ponekad do smrtnog ishoda došlo usled španske groznice koja je pogoršala zdravstveno stanje bolesnika sa prethodno registrovanom drugom, hroničnom ili akutnom bolešću, ali je ona upisana kao uzrok. Takođe, ne sme se da se isključi ni mogućnost da su retki pojedinci umrli usled drugih zdravstvenih problema, ali je njihova smrt, do koje je došlo usred udara epidemije njoj i pripisana. U svakom slučaju u daljim analizama kao posledice smrti usled epidemije španske

¹³ U vidu: *1917. godina, 8. juni – 26. maj*, ili pak: *25/12 novembar*, pri čemu prednost daju datumu po gregorijanskom kalendaru. Isto davanje prednosti se uočava i pri nešto drugačijem načinu pisanja koje primenjuju na prelazu godina: *5. januar – 23. XII 1917*.

¹⁴ Austrougarska vojska je Valjevo napustila 16/29. oktobra 1918. godine (Krivošev 2018).

The image shows two pages from a church death register. The pages are filled with handwritten entries in a grid format. The text is in Cyrillic script. The left page has a title at the top that reads 'Книга умрлих у Крчмару' (Book of the Dead in Krčmaru). The right page has a title that reads 'на умрлима жртима у ШПЗ, убијени' (on the dead victims in the SPZ, killed). The entries include names, dates, and other details related to deaths.

Slika 3: Stranica Knjige umrlih crkve u Krčmaru

groznice uzimani su u obzir oni slučajevi kada je to eksplicitno navedeno kao uzrok, a što je bilo u apsolutnoj većini slučajeva.

Uvidom u *Knjigu umrlih* crkve u Krčmaru¹⁵ uočava se da su u celoj 1917. godini, koja je prethodila pandemiji španskog gripa, registrovana 63 smrtna slučaja a u 1919. – 50. Tokom cele 1918. godine umrlo je 200 parohijana, 29 u prvih devet meseci i 171 u poslednja tri meseca, kada je došlo do epidemijskog udara. Opšte je mišljenje da se, generalno, tokom jesenjih i zimskih meseci događa više smrti nego tokom prolećnih i letnjih, međutim, u septembru, oktobru, novembru i decembru prethodne 1917. godine je registrovano: 4, 3, 3 i 6 smrtnih slučajeva, ukupno 16 – 25,4% u odnosu na godišnjih 63, što ne potvrđuje navedeno mišljenje, ali je zato naredne 1919. godine, tokom istog perioda registrovano: 2, 11, 4 i 5 smrtnih slučajeva, ukupno 22 – 44% od 50 u celoj godini.

Kada se detaljnija pažnja obrati na početak širenja epidemije, kao i na mesec koji mu prethodi, uočava se da tokom septembra 1918. godine u *Knjizi umrlih* nema upisane ni jedne smrti, sa bilo kojim uzrokom, a onda od oktobra kreće povećana smrtnost. Posle prvih pet žrtava umrlih na početku meseca usled različitih uzroka: *starost*, *zapaljenje pluća*, *zapaljenje creva*, *zapaljenje materice* i *ubijen iz puške*, prva žrtva sa uzrokom smrti *španska bolest*, kako španski grip odnosno groznicu naziva krčmarski paroh, upisana je 17. oktobra (po julijanskom kalendaru, 30. oktobra po gregorijanskom). A baš toga dana je prva konjička patrola srpske vojske ušla u Valjevo, koje su dan ranije napustile

¹⁵ *Knjiga Crkve krčmarske hrama Svetog Oca Nikolaja, za upisivanje umrlih, 1917–1921.*

austrougarske trupe, napadane od *ad hoc* formirane komitske družine, a prvi oficir, Valjevac, koji je pre te patrole samostalno ušao u grad je zajedno sa svojim pratiocem prethodno veče noćio u Mionici (Krivošejev 2018).

Do kraja oktobra, u narednih manje od pola meseca, u selima koja gravitiraju crkvi u Krčmaru umrlo je ukupno 39 ljudi. To je oko 30% više nego u prethodnih devet i po meseci. Njih 25 se upokojilo usled *španske bolesti*, mada se smrtnim posledicama pandemije možda mogu pripisati i smrti nekih od prethodno, a i nešto kasnije umrlih, kod kojih je kao uzrok upisano *zapaljenje pluća*.¹⁶

Masovno umiranje nastavljeno je i u narednom mesecu. Tokom prvih deset dana novembra registrovano je 56 smrtnih slučajeva: 1 smrt je označena kao prirodna, 1 usled zapaljenja pluća, a preostalih 53 usled *španske bolesti*.¹⁷ Od pokojnika s ovom dijagnozom 1 je umro u Valjevu i sahranjen u Gornjem Lajkovcu, a većina, i pre i posle toga, umrli su u svom selu gde su i sahranjeni dan ili dva po smrti. Za jednu ženu iz Krčmara, koja je umrla početkom novembra, upis je izvršen naknadno, mesec dana kasnije, u decembru, uz napomenu da je umrla „u nenormalnom stanju uzrokovanom španskom bolešću, utopila se“.

Tokom narednih deset dana novembra umrlo je 48 osoba, i to 2 od *zapaljenja pluća*, 1 od *šipnje* i 45 od *španske bolesti*. A potom u poslednjoj trećini istog meseca (po julijanskom kalendaru) uočava se nagli pad smrtonosnih posledica epidemije. Tada je umrlo 20 obolelih: 1 od *šarlaha*, 1 od *jektike*, 5 od raznih „zapaljenja“: creva, materice i pluća, i 12 od *španske bolesti*.¹⁸

Smanjenje boja preminulih krajem novembra je ukazalo na skori kraj umiranja od posledica epidemije. U decembru je umrlo 9 osoba, od kojih 5 od *španske bolesti* a za ostale je kao uzrok smrti upisano *zapaljane pluća*, *zapaljenje creva* i u dva slučaja *nerazvijenost novorođenčeta*. Na početku naredne 1919. godine, 3/16. januara je s uzrokom smrti *španska bolest* upisana još samo 1 osoba. Toga meseca je umrla i jedna osoba prirodnom smrću. U februaru je umrlo 5 osoba usled *zapaljenja pluća*, *jektike*, *prirodne smrti*, *vodene bolesti* i *suve bolesti*. U martu je zabeležena samo jedna smrt, i to usled *nerazvijenosti ploda*, a u aprilu 6, i to 3 od *jektike*, a po jedna od *zapaljenja pluća*, *zapaljena creva* i *nerazvijenosti ploda*. Dalje, do kraja cele 1919. godine, umrlo je još 36 osoba, od raznih uzroka.

Kako se iz prikazanih činjenica vidi, epidemijski udar sa smrtnim posledicama je na istraživanoj teritoriji kalendarski trajao tri, a faktički manje od dva meseca, od 17/30. oktobra do 8/20. decembra, sa nekoliko pojedinačnih smrtnih ishoda pripisanih španskoj groznici i kasnije, računajući i jedan sa početka naredne godine. U svakom slučaju tokom poslednja tri meseca 1918. godine

¹⁶ Koje je, kako je već naglašeno, bilo česta komplikacija i uzrok smrti obolelih od španske groznice.

¹⁷ A registrovan je i jedan smrtni sličaj i u Prijezdiću, i to od španske bolesti.

¹⁸ Od koje je umro i još jedan oboleli u Prijezdiću.

umrla je 171 osoba, od kojih je za 141,¹⁹ odnosno više od 80%, kao uzrok smrti upisana *španska bolest*, a što je skoro jednako broju umrlih od svih mogućih uzroka tokom 33 meseca cele 1917, prvih devet meseci 1918. i cele naredne 1919. godine, kada je umrlo 142 seljana. Navedeni broj umrlih od španske groznice predstavlja 4,47% stanovništva ovih sedam sela popisanih 1916. godine.

Tabela 1: Pregled umrlih od španskog gripa, po selima, u vremenskim razmacima

SELO	Broj stanov. 1916.g.	Umrli u oktobru 1918	Umrli tokom prvih 10 dana novembra	Umrli tokom drugih 10 dana novembra	Umrli tokom trećih 10 dana novembra	Umrli u decembru 1918	Ukupno umrlih	%
Bukovac	188	4	1	0	0	0	5	2,66%
Mratišić	309	7	11	9	1	1	29	9,38%
Golubac	191	1	6	5	0	0	12	6,28%
Osečenica	803	4	16	16	2	2	40	4,98%
Brežde	575	4	12	8	7	1	32	5,56%
G. Lajkovac	682	4	4	3	0	0	11	1,61%
Krčmar	407	1	3	4	2	2	12	2,95%
	3.155	25	53	45	12	6	141	4,47%

Tokom tri kalendarska meseca trajanja epidemijskog udara registrovano je 30 ljudi za koje španska bolest nije bila upisana kao uzrok smrti, što je više od 29 preminulih tokom prethodnih devet meseci, a znatno više od 16 odnosno 22 preminula tokom tri poslednja meseca prethodne 1917 i naredne 1919. godine. To bi moglo da ukaže na mogućnost da je i među tih 30 umrlih takođe moglo biti onih čije je upokojenje rezultat epidemije, bilo da je reč o početnom pogrešnom prepoznavanju, npr. kada je za uzrok smrti upisano zapaljenje pluća, ili pak da je reč o eskalaciji, usled delovanja virusa španskog gripa, neke druge bolesti koja je upisana kao uzrok smrti. Uz to, kao što je naglašeno, mora da se dozvoli i mogućnost da je pri masovnom umiranju zbog epidemije, španski grip kao uzrok pripisan i ponekom ko je umro zbog drugog uzroka, naročito kod novorođenčadi. Ali, imajući u vidu odnos: 30 umrlih od drugih uzroka: 141 od španskog gripa, broj mogućih zabuna jedne ili druge vrste verovatno nije veliki.

Potrebno je da se naglasi da postoji mogućnost da je izvestan broj meštana bilo kog naselja, a koji su bili vojnici, mogao da se, usled obolevanja od španske groznice, upokoji na nekom drugom mestu, u nekoj vojnoj bolnici ili u internaciji, u logoru. Za takve smrti se obično sazna nešto kasnije, i one su u knjige umrlih upisivane naknadno. U ovom slučaju bi to bilo tokom naredne 1919. Međutim, od 50 smrtnih slučajeva upisanih tokom te godine u knjigu umrlih krčmarske crkve samo su dva naknadna upisa, a oba se odnose na vojnike koji su poginuli u septembru 1918. godine, i to „od zadobijenih rana na Belom Ka-

¹⁹ Računajući i jednu u januaru.

menu, kota 1170“. A onaj jedan pomenuti 29-ogodišnji muškarac iz Gornjeg Lajkovca, koji je od španske groznice umro u novembru 1918. u Valjevu, najverovatnije nije bio vojnik koji je zadržan u valjevskoj bolnici na lečenju, budući da je „bio u braku 2 godine“, odnosno od 1916, kada se vojska već nalazila na Solunskom frontu.

Indikativno je da se procenat umrlih stanovnika znatno razlikuje od sela do sela, čak i kada je reč o selima koja se međusobno graniče, zauzimajući prostor istog visoravnskog platoa, poput Bukovca, gde je umrlo 2,66% i Golupca gde je umrlo 6,28% stanovništva. Najveći procenat umrlih je registrovan u Mratišiću, 9,38%, koji se takođe graniči sa Bukovcem, i “uklješten” je između druga dva pomenuta sela, a najmanji, 1.61% u Gornjem Lajkovcu, koji je povezan sa Breždem gde je umrlo 5,56% stanovnika. Brojčano je najviše preminulo u najmnogoljudijoj Osečenici – 40, odnosno 4,98% stanovništva, a najmanje u Bukovcu, 5 – 2,66%.

Da bi slika o posledicama epidemije bila potpunija, neophodno je prikazati i rezultate dodatnog istraživanja koji se odnosi na polnu i starosnu strukturu upokojenih, s ukazivanjem na odnos broja umrlih u odnosu na broj stanovnika po popisu iz 1916, a uz osvrt i na brojnost stanovništva 1910, koje su austrougarske okupacione vlasti prikazale uz rezultate svoga popisa (Popović 2000).

Tabela 2: Pregled umrlih od španskog gripa, po polnoj i starosnoj strukturi

Starost (godina)	Muški pol (broj i procenat umrlih)	Ženski pol (broj i procenat umrlih)	Ukupno (broj i procenat umrlih)
0–3	5 (3,54%)	11 (7,80%)	16 (9,34%)
4–6	6 (4,26%)	5 (3,54%)	11 (7,80%)
7–15	10 (7,09%)	13 (9,21%)	23 (16,30%)
16–20	7 (4,96%)	6 (4,26%)	13 (9,22%)
21–30	8 (5,67%)	26 (18,44%)	34 (24,11%)
31–40	5 (3,54%)	12 (8,51%)	17 (12,05%)
41–50	2 (1,42%)	9 (6,83%)	11 (8,25%)
51–60	5 (3,54%)	3 (2,13%)	8 (5,67%)
61–70	4 (2,84%)	3 (2,13%)	7 (4,97%)
71+	1 (0,71%)	0 (0%)	1 (0,71%)
	53 (37,39%)	88 (62,41%)	141

U 1910. godini na teritoriji navedenih sedam sela krčmarske parohije muškarci su bili u većini: 2.105 muškaraca – 51,55% i 1.978 žena – 48,45%. Posle ratnih strahota, sa značajnim smanjenjem broja stanovnika i polna struktura se značajno promenila. U 1916. godini je na toj teritoriji popisano 1.784 žena, za 194, odnosno 9,81% manje nego prema prethodnom popisu i one su činile 56,55% stanovništva. Muškaraca je bilo 1.361, za 734, odnosno 34,87% manje nego ranije i činili su preostalih 43,45%.

Pošto su po početku austrougarske okupacije usled većeg „ratnog manjka“ muške populacije žene bile u većini bilo je očekivano da je tokom trajanja epidemije španske groznice njih više umrlo, ali procentualno gledano smrtnost žena je nešto veća od očekivane. Žena, koje su činile 56,55% stanovništva, umrlo je 88, odnosno 62,41% od svih preminulih.

Najdrastičnije razlike između broja preminulih različitih polova se uočavaju kod umrlih u starosnoj dobi između 21 i 50 godina. Umrlo je 47 žena i 15 muškaraca. Ali to je upravo ono životno doba u kom su muškarci tokom prethodnih godina podneli najveće ratne žrtve, od mladića koji su tokom 1915, pre povlačenja preko Albanije, mogli da budu regrutovani, preko vojnika koji su već prošli sve ratne poteškoće od 1912. godine, do trećepozivaca. Zato se upravo u tim godištimu i uočava najveća disproporcija.

Da su od bolesti generalno relativno podjednako umirali pripadnici oba pola ukazuje i ujednačen broj smrti dece i mladih starosti od 4 do 20 godina, među kojima se nalaze oni mladići koji su 1915. uoči povlačenja preko Albanije imali najviše 17. godina i nisu mogli da budu regrutovani. Za razliku od nekih svojih vršnjaka, budućih regruta, koji su iz gradova, kao srednjoškolci, povedeni u povlačenje i stradali u ne malom broju, seoska deca su ostala na porodičnim imanjima. U toj starosnoj dobi je umrlo 24 ženske i 23 muške osobe, jedna žena više, ali je u kategoriji od 4 do 6 godina umro jedan dečak više od devojčica. Sa druge strane muškaraca u dobi od 51 do 70 godina je umrlo više (9) nego žena (6).

Dok donekle neobjašnjena ostaje velika razlika u smrtnosti dece do 3 godine (11 devojčica i 5 dečaka) smrt jednog muškarca i nijedne žene preko 70 godina je objašnjiva činjenicom da je u to vreme ta starost za ruralno okruženje bila duboka i doživljavali su je relativno retki pojedinci. Generalnim uvidom u knjige umrlih uočava se da je i u regularnim situacijama za mnoge osobe umrle u ranim 60-im godinama upisivano da su preminule od starosti.

Zaključak

Pandemija španskog gripa (španske groznice, influence) tokom 1918. godine zahvatila je ceo svet, a njen glavni udar se na teritoriji Srbije osetio upravo u onom dugo iščekivanom trenutku, po probodu Solunskog fronta, oslobođenju, definitivnoj pobedi i povratku dela vojnika svojim kućama. Od ove bolesti su obolevali i umirali i vojnici, koji su pod puščanom paljbom i topovskim salvama žurili svojim najmilijima, kao i civili koji su ih sa nestrpljenjem očekivali.

Ne računajući prvi, prolećno-letnji talas epidemije, koji nije imao masovne fatalne posledice, masovno obolevanje je među vojnicima za sada registrovano u drugoj polovini septembra, ubrzo posle proboda Solunskog fronta. Među civilima u gradovima, poput Beograda, masovno umiranje je počelo pre 19.

oktobra, kada su zbog epidemije škole i druge javne ustanove u Zagrebu bile zatvorene već desetak dana. U to vreme se javljaju i prva, prvo sporadična, a potom masovna umiranja i u ravničarskim prigradskim selima poput Divaca kod Valjeva, a nešto kasnije u udaljenijim brdsko-planinskim selima. U uslovima u kojima nije bilo planirano usmeravanog produžetka „prokužavanja“²⁰ populacije udarni talas bolesti je u Srbiji trajao nepuna dva meseca. Masovno umiranje je prestalo tokom decembra, posle čega se sreću uglavnom sporadični pojedinačni smrtni slučajevi usled dodatnih naknadnih komplikacija.

Za sada nije moguće da se utvrdi ni okviran, a kamo li precizan broj obolelih, kako bi se na osnovu njega odredio procenat zaraženog stanovništva i stopa smrtnosti od posledica bolesti, ali je moguće da se na osnovu upisa u knjige umrlih dozna broj smrtnih slučajeva u konkretnim naseljima i da se na osnovu informacija o broju stanovništva dođe do podataka o procentu stradalih u odnosu na celokupnu populaciju. A ti podaci bi na osnovu paušalnih indeksa odnosa broja obolelih u odnosu na celokupnu populaciju i procenta umrlih među obolelima, mogli da ukažu i na hipotetičku brojku zaraženih i ozdravljenih.

Analiza upisa u knjigu umrlih crkve u Krčmaru je pokazala da je na teritoriji sedam sela koje pripadaju krčmarskoj parohiji za nepuna dva meseca 1918. godine, od sredine oktobra (po julijanskom kalendaru) do početka decembra, od posledica epidemije preminuo 141 oboleli, što je vrlo blisko broju umrlih od svih mogućih uzroka tokom cele 1917, prvih devet meseci 1918. i cele 1919. godine, kada je umrlo 142 seljana.

Zbog ratnog stanja u kom se Srbija skoro neprekidno nalazila od 1912, pri čemu je veći deo žrtve podneo muški deo populacije, od gripa je stradalo više žena: 88 odnosno 62,41% svih umrlih od posledica epidemije. Najdrastičnije razlike se uočavaju kod umrlih u starosnoj dobi između 21 i 50 godina, 47 preminulih žena i 15 muškaraca, u kojoj se i najviše ispoljava smanjenje broja muškaraca.

Analize ukazuju i da je na navedenoj teritoriji od španskog gripa umrlo 4,47% stanovništva, međutim, od sela do sela uočavaju se relativno velike razlike. Najveći procenat umrlih u odnosu na broj stanovnika je bio u Mratišiću – 9,28%, a najmanje u Gornjem Lajkovcu – 1,66%. Što se tiče broja preminulih, najviše je umrlo u najmnogoljudnijoj Osečenici (40, odnosno 4,98%), a najmanje u Bukovcu (5 ljudi, odnosno 2,66%).

Razlike u broju preminulih u susednim selima jedne brdsko-planinske crkvene parohije, kao i razlike u odnosu na druge parohije, poput ravničarske Divačke, gde je od posledica epidemije umrlo 0,44% (u samom selu Divci – 0,61%, u susednom Lukavcu – 0,14%, a u takođe susednoj valjevskoj Loznici 0,72%), ukazuju da se do relevantnih podataka koji bi se odnosili na Srbiju može doći pre na osnovu sveobuhvatnih istraživačkih aktivnosti koji bi bile obavljene na

²⁰ Proces sticanja masovnog imuniteta kroz masovno oboljevanje stanovništva.

teritoriji cele države, nego na osnovu selektivnih istraživanja na reprezentativnom uzorku.

Neosporno je da je epidemije španske groznice imala značajnu ulogu u direktnim i indirektnim demografskim gubicima Srbije tokom Velikog rata, ali njena kvantifikacija nije moguća dok se ne obave relevantna istraživanja na teritoriji cele države.

Izvori

- Knjiga crkve dračičke hrama Svetih apostola, za upisivanje umrlih, 1915–1925.*
Knjiga crkve krčmarske hrama Svetog Oca Nikolaja, za upisivanje umrlih, 1917–1921.
Knjiga crkve rabrovičke (Divci)hrama Svetog Oca Nikole, za upisivanje umrlih, 1915–195.
Đordjević, Milan. *Sve kako je sa mnom bilo (1886–1920)*. Rukopis u vlasništvu porodice. KuK. 1917. *Ortsverzeichnis für das von den k.u. k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens*. Belgrade 1917.
Pecić, Milan. 1955. *Autobiografija*. Rukopis, u: Arhiv SANU, dok. br. 13354.
Sondermajer, Roman. *Dnevnik 1918*, u: Arhiv SANU, dok. br. 14559 I-1.

Literatura

- Antić, Dimitrije. 1918. *Španska groznica: influenza*. Kragujevac, oktobar 1918.
Antić, Vukašin i Žarko Vuković. 2008. „Australijska medicinska misija sa srpskom vojskom na Solunskom frontu“. *Vojnosanitetski pregled* 65 (2): 181–182.
Arandelović, Natalija. 2018. *Dnevnik 1915–1918*. Beograd: Istorijski arhiv Beograd.
Gajić, Jovana. 2018. „Kako je probijen Solunski front“. *Politika* 13. septembar. <http://www.politika.rs/scc/clanak/55763/Tema-nedelje/Najveca-srpska-pobeda/Kako-je-probijen-Solunski-front>.
Gavrilović, Živojin. „Pandemija španske groznice u Šajkajškoj 1918–1919“. *Medicinski pregled* br. 7–8, 277–80.
Dragić, Milorad. 1991. „Zdravstvene prilike u Beogradu za vreme okupacije u Prvom svetskom ratu i španski grip 1918–1919. godine“. *Etnomedicina* 2. Beograd: Odeljenje za etnologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
Đenić, Milisav. 1985. „Epidemije tifusa i španske groznice na Zlatiboru u vreme Prvog svetskog rata“. *Užički zbornik* br.14, 151–164.
Hutinec, Goran. 2006. „Odjeci epidemije španjolske gripe 1918. godine u hrvatskoj javnosti“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 38(1): 227–42.
Hutton, Isabel. 1960. *Memories of a Doctor in War and Peace*. London: Heineman.
Jagodić, Miloš. 2015. „Procena demografskih gubitaka Srba u periodu 1910–1921“. *Srpske studije* br. 6, 11–65.
Krivošejev, Vladimir. 2018. *Oslobođenje Valjeva u Velikom ratu 30. oktobra 1918*. Valjevo: Književni klub Valjeva.
Krivošejev, Vladimir i Ninoslav Stanojlović. 2020. *Dr Milan Pecić: autobiografija najstarijeg pukovnika srpskog saniteta*. Beograd: Srpsko lekarsko društvo.

- Kreiser CM. 2006. "The Enemy Within". *American History Magazine*.
- Milenković, Toma. 2007. *Trstenik i okolina u Prvom svetskom ratu 1914–1918*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Milovanović, Milovan. 1921. „Sanitetske prilike u Srbiji za vreme Austro – Ugarske okupacije: od 1915. – 1918. godine“. *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo* XXIII/4: 120–135.
- Nedok, Aleksandar. 2008. „The Serbian Army Medical Corps in the breach of the Salonika Front and liberation of Serbia in the year 1918“. *Vojnosanitetski pregled* 65(Suppl), 27–34.
- Nedok, Aleksandar, Veljko Todorović and Dragan Mikić. 2018. „Medical corps activity after the capitulation of Bulgaria (september – november): malaria relapses explosion and influenza epidemic“. *Conference proceedings: International Historical-comparative Analysis of the Thessaloniki Front Operations 1916–1918*. Belgrade Serbia, Nov 5–6, 2018: University of Defence, School of National Defence, Ed. „Defence“, 337–376.
- Pavlović, Ljubomir. 2011. „Kolubara i Podgorina: antropogeografska promatranja“. U *Poreklo porodica: Kolubara, Podgorina i Tamnava*, Ljubomir Pavlović. Valjevo: Parnas Book.
- Popović, Ljubodrag. 2000. „Popis stanovništva Valjevskog okruga u I svetskom ratu“. *Glasnik Istorijskog arhiva Valjevo* br. 34, 159–170.
- Radojčin, Miloš. 1991. *Tovariševo – iz prošlosti sela i stanovništva*. Novi Sad: Matica srpska.
- Radojčić, Milorad. 2018. *Osečinski kraj u ratovima 1912–1918: pomenik ratnim žrtvama*. Osečina – Beograd: Narodna biblioteka Osečina – Muzej žrtava genocida Beograd.
- Radojčić, Milorad. 2020. *Mionica u ratovima 1912–1918: pomenik ratnim žrtvama*. Mionica – Beograd: Biblioteka Milovan Glišić – Muzej žrtava genocida Beograd.
- Radosavljević, Aleksandar. 1925. „O influenci po svojim i tuđim iskustvima u toku Svetskog rata“. U *Istorija srpskog vojnog saniteta – naše ratno sanitetsko iskustvo*, uredio Vladimir Stanojevi, 470–487. Beograd.
- Radusin, Milorad. 2012a. „The Spanish Flu: Part I: the first wave“. *Vojnosanitetski pregled* 69 (9): 812–817.
- Radusin, Milorad. 2012b. „The Spanish Flu: Part II: the second and third wave“. *Vojnosanitetski pregled* 69 (10): 917–92. Savić, Aleksa. 1918. *Influenca*. Krf: Državna štamparija ministarstva vojnog.
- Taubenberger, J.K. and D.M. Morens. 2006. "Influenza: the mother of all pandemics". *Emerg Infect Dis* 1918; 12(1): 15–22.
- Trajković, Ljubica D. 1980. *Kazivanja o starom Valjevu*. Valjevo: Privatno izdanje Dragoljuba Trajkovića.
- Vendrig, Tatjana, Fabijan Vendrig i John M. Stienen. 2016. *Serbian soldiers of World War I who died in the Netherlands*. Belgrade: Embassy of Kingdom of the Netherlands.

Vladimir Krivošejev
National Museum Valjevo, Valjevo, Serbia

*Death in Krčmar: A Contribution to the Quantification
Of The Victims of the 1918 Spanish Flu Pandemic*

It is estimated that the Spanish flu pandemic, which affected the entire planet from 1918 to 1919, affected about five hundred million people, or one-third of the world's population at the time, and killed about fifty million people. The disease was noticed among Serbian soldiers in Corfu in April 1918, and in May among soldiers on the Salonika Front, but without fatal consequences. During the summer, fatalities were also reported, mainly due to lung compaction. Then the epidemic was reported in occupied Serbia as well.

Just at the time of the breakthrough of Salonika Front on the 15th of September, a new wave of the epidemic started, this time fatal. Many soldiers remained lying and dying in military hospitals set up along the way. Some soldiers made it home but then passed away, and some found their homes empty.

In occupied Serbia, mass dying began before liberation. In the region of Valjevo, the first deaths occurred in early October, but mass deaths started in late October. This lasted less than two months. Then, by the beginning of the spring of 1919, sporadic deaths due to "pneumonia" were seen as a common complication of Spanish flu, which does not necessarily mean that the epidemic had stopped, but that its end did not have any fatal consequences.

In the lowlands of the Valjevo region, mortality was relatively low (in the parish of the church in Rabrovica – 0,44%), in the hilly area the mortality rate was slightly higher (in the parish of the church in Brankovina – 1,32%), and in the high mountain areas, it was very high. An analysis of the number of recorded deaths in the books of the church in Krčmar indicates that over these two months 141 people (4.47% of the population) died in seven villages that belong to the parish of this church. That number is almost equal to the number of deaths from all possible causes over a 33month period: throughout 1917, the first 9 months of 1918, and throughout 1919. The highest mortality rate, 9,38% of the population, was recorded in the village of Mratišić, and the lowest, 1,61% in the village of Gornji Lajkovac. A higher number of deaths were recorded among the female population, but this can be attributed to the decrease in the number of males due to previous years of war.

Keywords: 1918 epidemic, pandemic, Spanish flu, Spanish influenza, Valjevo, Krčmar

La mort à Krčmar: contribution à la quantification des victimes de la pandémie de la grippe espagnole en 1918

On estime que le nombre de personnes touchées par la pandémie de la grippe espagnole qui de 1918 à 1919 a envahi toute la planète, atteint cinq cents millions de personnes; ce chiffre représente le tiers de la population mondiale de l'époque, dont environ cinquante millions de personnes sont mortes. Si de telles hypothèses sont correctes, cinq fois plus de personnes ont péri des conséquences de la fièvre espagnole que des conflits dans la Grande guerre. La pandémie n'a pas épargné non plus la population de la Serbie occupée, ni les soldats sur le Front de Salonique. Elle était montée en flèche justement dans les jours où, après la percée du front, avait commencé la lutte pour la libération définitive, et avait atteint son sommet dans des moments d'enthousiasme et d'euphorie dus à la libération et à la création du nouvel état. Bien que l'influenza ait emporté de nombreuses victimes parmi les soldats et la population civile, ses conséquences sont presque complètement négligées par l'historiographie au profit des recherches sur des sujets militaires et politiques. La mort au lit n'est pas héroïque à la différence de la mort sur le champ de bataille. L'objectif de cet article est de montrer le désastre provoqué par l'épidémie et, à travers l'exemple de la quantification du nombre de victimes enregistrées sur le territoire de sept villages appartenant à la paroisse de l'église du village Krčmar aux alentours de Valjevo, de montrer de nouvelles voies possibles de recherches et d'acquisition d'informations pertinentes sur le nombre et la structure des périls. C'est pourquoi des inscriptions au Registre des décès de l'église à Krčmar ont été analysées. L'analyse a montré qu'au cours des deux mois de la durée de l'épidémie, 141 habitants sont morts (c'est-à-dire 4,47% de population) ce qui est presque égal au nombre de morts de toutes les causes possibles réunies au cours de 33 mois: toute l'année 1917, les premiers 9 mois de 1918 et toute l'année 1919, lorsque 142 personnes sont mortes. En outre, un plus grand nombre de morts dans la population féminine a été enregistré, mais cela pourrait être attribué à la diminution du nombre d'hommes due à leur disparition massive pendant la guerre à peine terminée.

Mots clés: épidémie 1918, pandémie, grippe espagnole, fièvre espagnole, influenza, Valjevo, Krčmar

Primljeno / Received: 9.04.2020.

Prihvaćeno / Accepted: 18.04.2020.